

орынларында жасайтуғынын атап өтеди [1]. Буны Әмиүдәрья, Елликкала, Қанлыкөл, Қараөзек, Тақыятас, Төрткүл, Шоманай, Хожели хәм Нөкис районларындағы *Түркмен аўыл, Түркменкөл аўылы* деген аталар тастыйықлайды. Хожели районындағы *Яўымт-жап* гидроними де усы этирапта *яўымт* руўы ўәкиллери жасағанынан дерек береді [5:350]. Мысаллардан белгили болғанындай, республика аймағында түркмен этнонимлери қатнасында жасалған ойконимлердің географиясы бир қанша кең.

Демек, Қарақалпақстан аймағында ертеден-ақ қарақалпақ, өзбек, қазақ хәм түркмен миллетлери, олардың руў атлары менен аталатуғын аўыллар, елатлы орынлар көп болған. Бул жағдай усы халықлардың әзелден бирдей социаллық-сиясий, экономикалық шараятта турмыс кеширгени, мәдений, тиллик хәм тарийхый фактлериниң бир-бири менен тығыз

байланыслы екенін көрсетеди. Жергиликли этноойконимлердің илимий анализинде усылар басшылыққа алынады.

Жуўмақлап айтқанда, дәўирлер өтиўи менен түрли социаллық-сиясий, тарийхый шараятларға байланыслы аз санлы қәўимлер, этникалық бирикпелер көп санлы халықлардың қурамына қосылып ассимиляцияласыўы, буның нәтийжесинде олардың этникалық белгилери умытылып жоқ болып кетип, этнотопонимлер (*этноойконимлер, этногидронимлер*) бахалы дерек хызметин атқарады. Қарақалпақстан республикасында жасап атырған халықлардың қәлиплесиў тарийхын, этногенези, жасаў мәзиллерин үйрениўде тарийхый, археологиялық, этнографиялық материаллар менен бирге лингвистикалық, соның ишинде топонимикалық фактлер де үлкен әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Ataniyazov S. Türkmen boylarinin geçmişi, yayilişi, bugünkü durumu ve geleceği. // <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3475-published.pdf>
2. Babayeva M., Qutibaeva A. Qoraqalpog'iston turkmanlari tilining o'rganilishi tarixi. // *Ilm hám jániyet*. – Nókis: 2023. №3.
3. Аразкулиев С. Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындақы түркмен геплешиклери. –Ашгабат: 1961.
4. Аразов А.Т. Қарақалпақстан түркменлериниң сөйлеў тили менен қарақалпақ тилиниң өз ара тәсири хәм интерференция кубылысы: Филол. илим. канд. ... дисс. – Нөкис: 2006.
5. Атаниязов С. Түркменистаның географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. – Ашхабад: «Блым», 1980.
6. Басилова В.Н. О происхождении туркмен-ата (простонародные формы среднеазиатского суфизма). // *Дому-сультманские верования и обряды в Средней Азии*. – М.: «Наука», 1975.
7. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: «Маънавият». 1998.
8. Брегель Ю.Э. Хорезмские туркмены в XIX веке. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961.
9. Курбанова З.И. Некоторые данные о переселении туркмен в Турткульский и Берунийский районы Каракалпакстана в XX веке. // *ӨзР ИА ҚҚБ хабаршысы*. – Нөкис: 2004 №3-4.
10. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
11. Лобачева В. П. Очерк культуры и быта колхозников освоителей Кызылкумов (По материалам колхоза им. М. Горького Турткульского района КК АССР). // *Занятия и быт народов Средней Азии*. Вып. III. -Л.: «Наука», 1971.
12. Марков Г.Е. Очерк истории формирования северных туркмен. – М.: Изд-во МГУ, 1961.
13. Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари (Ўзбек ва туркман тиллари материаллари мисолида). – Тошкент: «Фан», 1988.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпоғистон этноойконимлари, жумладан, туркман миллати, унинг таркибига қирувчи уруғ номлари билан боғлиқ ойконимлар, уларни ўрганишнинг аҳамияти, туркманларнинг мазкур ҳудудга кўчиб келиш тарихи, жойлашиш ареаллари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются этноойконимы Каракалпакстана, в том числе туркменский народ, названия, связанные с названиями входящих в него родов, важность их изучения, история миграции туркмен в этот регион, ареалы их расселения.

SUMMARY. The article analyzes the ethnooikonyms of Karakalpakstan, including the Turkmen people, names associated with the names of its clans, the importance of their study, the history of migration of Turkmen to this region, and the areas of their settlement.

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARI QURAMINDA “BAS” KOMPONENTLI SOMATIKALIQ BIRLIKLER

Q.A.Mámбеталиева – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanich so‘zlar: maqol, frazeologik birlik, somatik birlik, emotsional ekspressivlik ma’nosi.

Ключевые слова: пословица, фразеологизм, соматическое единство, смысл эмоционально-выразительности.

Key words: proverb, idiom, somatic unity, meaning of emotional-expressiveness.

Qaraqalpaq tili túrkiy tiller ishinde óziniń bay sózlik fondı menen belgili orındı iyeleydi. Qaraqalpaq folklorındaǵı naqıl-maqallar óz aldına úlken bir janrdı quraydı. Naqıl-maqallar ata-babalarımızdan miyras bolıp qalǵan tillik qádiriyatlar sıpatında áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa taralıp, házirgi kúnge shekem jetip kelgen.

XXI ásirde til iliminde túrli tarawlarınıń payda bolıw basqıshında paremiologiya tarawı da tez pát penen rawajlana basladı. Paremiologiya – til biliminiń jańa tarawı

bolıp esaplanadı. Grekshe paroimia naqıl-maqal, hikmet hám logos (ilim) degen sózlerden alınǵan, hár qanday tildiń paremiologiyalıq sistemasın izertleydi. Til biliminde paremiologiya terminini eki mánide túsiniledi:

1. Paremiyalardı – naqıl-maqallardı izertleytuǵın pán, taraw, yaǵnıy til biliminiń hár qanday xalıq naqıl-maqalları tilin izertleytuǵın tarawı;

2. Belgili bir tilge tán paremiologiyalıq birliklerdiń, naqıl-maqallardıń jıyınıǵı [5:12].

Bul paremiologiya ilimi boyınsha ilimpaz B.Yusupova jumıs islep, monografiyasın járiyaladı. Bul miynet qaraqalpaq til bilimine úlken jetiskenliklerdiń biri boldı desek asıra aytpaǵan bolamız.

Ulıwma alǵanda, naqıl-maqallar aytajaq pikirimizdi basqaǵa awızeki hám jazba túrde tásirli etip túsindiriwde úlken áhmiyeti bar. Ásirese bul kórkem ádebiy shıǵarmaǵa kórkemlik túr, tús beretuǵın stilistikalıq qural bolıp esaplanadı [1:26].

«Naqıl-maqallardıń qaharmanları – xalıq, anıǵıraǵı – xalıq danalıǵı. Dóretiwshileri de, atqarıwshıları da, tıńlawshıları da – xalıq. Onı hár bir adam ózinshe paydalanıw imkaniyatlarına iye. Sonıń ushın da ol el-xalıq arasında eń kóp taralǵan awızeki janrlardan biri bolıp, turmısımızdıń barlıq táreplerin óz mazmunlarında jámlestiredi» [2:5].

Bul maqalamızda tiykarınan qaraqalpaq folklorınıń eń kishi janrlarınıń biri, jáne de qaraqalpaq til biliminde de úyreniletuǵın naqıl-maqallar haqqında sóz etemiz. Sonıń ishinde naqıl-maqallar quramında qollanılǵan somatikalıq birliklerdiń adamnıń dene múshesi bolǵan “bas” konceptli somatikalıq birliklerdi júdá kóp ushıratısaq boladı. Sonıń ishinen kerekli ǵana misallardı dálillep ótemiz.

1) Bas úlken bolsa-dáwlet

Ayaq úlken bolsa – miynet (110-bet)

Keltirilgen naqıl-maqalda **bas hám ayaq** komponentli frazeologizmleri, ólshem mánisinde qollanılıp tur. Ayyemgi zamanlarda adamlar kemtarlıqta, jetispewshilikte jasap, bas dene múshesi úlken bolsa miydiń úlken yaǵnıy aqıllı, dáwletli dep oylawı, al ayaq úlken bolsa onıń miynetli bolıwı, yaǵnıy ayaq kiyim tiktiriwge kóp qárejettiń hám waqtıń ketiwi túsiniłgen.

2) Iyilgen bastı qılısh kespes. (110-bet)

Bul qatardaǵı naqıl-maqalda keltirilgen *bas iyiw* frazeologizmi óziniń qáte kemshiligin yaǵnıy ayıbın tán alıp, óz ornında keshirim sorap bilse, mártlik is degen mánis názerde tutılǵan. Jáne de Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar tárepinen dúzilgen sózlikte [4:28] 2 mánide kelip tur 1) baǵındı, tájim qıldı; 2) keshirim soradı.

3) Erkek– bas, hayal– moyın. (20-bet).

Keyingi naqıl-maqalda **bas** hám **moyın** komponentli somatikalıq birlik qatnasıp, bul jerde erkek adam bas dene múshesine teńelip kórsetilip, shańaraq basshısı retinde túsiniłse, al hayal bolsa sol basshı adamǵa baǵdar beriwshi wazıypasın atqaratuǵınlıǵı túsiniłip tur. Tuwra mániste alıp qarasaq, moyın burılıw xızmetin atqaradı. Hayal adam turmısta erkek adamǵa jol-jorıq kórsetip, jolǵa saladı.

4) Aǵası bas jese, Inisi qulaq jer (112-bet).

Bundaǵı naqıl-maqalda qatnasqan bas hám qulaq komponentli somatikalıq birlikler shańaraqataǵı awızbirshilik

yaǵnıy aǵa-ininiń bir-birine bolǵan húrmet-izzeti, sıylasıǵı, jası úlkeni húrmetlew mánileri sóz etilgen.

5) Bas-basıńa biy bolsań,

Balqantawǵa sıymassań (91 - bet).

Bul qatardaǵı naqıl-maqal quramında kelgen **bas-basıńa biy bolsań** somatikalıq birliǵı qollanılıp, xalıq arasında heshkimge boysınbay, tek hár kim óz-ózine biy mánisin bildirip, yaǵnıy óz bilgenin islew unamsız is-háreketleri mánilerin bildirip tur.

6) Tas qattı, tastan da bas qattı. (98-bet).

Bul qatardaǵı **bas qattı** somatikalıq birlikte bolsa, adamnıń ómirinde qanday da bir qıynshılıqlar ushıraǵan jaǵdayda, bastıń sonday tózimlilikin, shıdamlılıǵın tastıń qattılıǵı menen teńew mánisinde kelip tur.

7) Men bas desem, ol qulaq deydi.

Búyrek desem, sıyraq deydi.

Eshki desem, ılaq deydi. (90-bet).

Joqarıdaǵı kórsetilgenindey somatikalıq birlikte adamlar arasında gápleriniń bir-birine úylespey, gápi hár jaqtan keliwi mánisinde qollanılıp tur. Al, ózbek tilinde bolsa atap ótken misalımızǵa «men baǵdan kelsem, ol tawdan keledi» naqılı variant bola aladı. Jáne de qazaq til biliminde bolsa I.Keńesbaevtıń miynetinde [3:55] sózdi jónlep uqpaytuǵın, durıslap bayımday almaytuǵın, orınlı juwabı, sózi joq kisi tuwralı aytıladı. Bundaǵı qatarda adam dene músheleri bolǵan “bas” hám “qulaq” somatikalıq birlikleri qatnasqan

8) Aql jasta emes, basta.

Bundaǵı somatikalıq birlikte aql jasqa qarap ólshen-beydi, jası kishiligi yaki úlkenligine qaramastan, ómir tájiriybelerinen arttırǵan bilimleri menen belgili boladı. Sonday dana xalqımızda «Kóp jasaǵan emes, kópti kórgen bilei» sıyaqlı danalıq sózimiz bar.

9) Batır – bastan, júyrik ayaqtan.

Joqarıdaǵı atap ótken misalda batır adam basınan, aql-oynan pánt jew mánisinde, al júyrik bolsa ayaǵınan shapqannan soń harıp sharshaw mánilerin bildirip keledi.

10) Kúyew keldi degende,

Quw bas jumalaydı.

Bundaǵı misalımızǵa dálil retinde, J.Eshbaevtıń miynetinde 2 túrli mánide qollanılıp tur. 1) Qurı súyrek góshsiz; 2) Jekke baslı adam, jekke jalǵız, bala-shaǵasız adam mánilerin bildirip tur. Bunıń variantı esabında quw gelleni misal etip alsaq boladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq filologiyasında naqıl-maqallar hám onıń til ózgesheliklerin izertlew búgingi globallasıw shárayatında óz sheshimin kútip turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri esaplanadı. Naqıl-maqallar qaraqalpaq folklorınıń úlken bir bólegi bolıp, teoriyalıq negizden ele de keńirek izertlew zárurligi bar.

Ádebiyatlar

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкіс: 1985. 158-б.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 том. -Нөкіс: «Илим», 2015. 433-б.
3. Кенесбаев И. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. -Алматы: ҚазАқпарат, 2007. 356-б.
4. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги: - Нөкіс: «Qaraqalpaqstan», 2018. 160-б.
5. Юсупова Б. Паремология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинің лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликлери (Монография) – Нөкіс: «Qaraqalpaqstan», 2024, 400-б.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada biz maqollardagi “bas” tushunchasi bilan somatik birliklarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qildik. Maqollar odamlarning turmush tarzi va madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, odamlarning kundalik hayotidagi somatik birliklar, ularning harakatlaridagi somatik birliklarga misol bo‘ladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы хотели проанализировать соматические единицы с понятием «бас» в пословицах с лингвокультурологической точки зрения. Пословицы тесно связаны с образом жизни и культурой людей, являются примерами соматических единиц в повседневной жизни людей, соматических единиц в их действиях.

SUMMARY. In this article, we wanted to analyze the somatic units with the concept of "bas" in proverbs from the linguistic and cultural point of view. Proverbs are closely related to people's lifestyle and culture, and they are examples of somatic units in people's everyday life, somatic units in their actions.

**Q.MÁTMURATOV'TIŇ «TERBENBES» SHÍĠARMASÍŇDA
JÚREK KOMPONENTLI FRAZEOLIZMLER**

S.J.Shinnazarova – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: lingvokulturologiya, somatizmlar, frazeologizmlar, adabiy til, etnomadaniyat, mental, komponent.

Ключевые слова: лингвокультурология, соматизмы, фразеологизмы, литературный язык, этнокультура, ментал, компонент.

Key words: linguoculturology, somatisms, phraseological units, literary language, ethnoculture, mentality, component

Q.Mátmuratov'tıń shıǵarmaları da frazeologizmlerge bay. Ásirese, jazıwshınıń «Terbenbes» shıǵarmasında frazeologizmler jeke stillik ózgeshelikler menen qollanılǵan. Frazeologizmler tildıń barlıq stillerinde keń qollanılıp, tildıń tásiriligin, kórkemiligin payda etiw ushın da, súwretlew quralı sıpatında da úlken xızmet atqaradı.

Q.Mátmuratov frazeologiyalıq sóz dizbeklerin de óz shıǵarmalarında sheber paydalanǵan. Frazeologizmlerdiń hár qıylı túrlerin Q.Mátmuratov ózinshe stil qurıw maqsetine say túrli usıllar menen jumsaydı.

Sóz sheberi xalıq tiliniń frazeologizmleri menen keletuǵın obrazlı sóz baylıǵın óz elegenin ótkerip, kórkem shıǵarmada sheberlik penen paydalanıwdıń úlgin kórsetedi. Avtor xalıq tiliniń frazeologiyalıq ǵáziyesin geyde óz qálpinde sinonim retinde qollanadı. Geyde jańǵırtıp, jańalap paydalanadı, geyde sol úlgi menen jańa dizbekler quradı.

Frazeologiya tábiyatı jaǵınan qaraqalpaq til biliminiń basqa tarawlarınan ózgeshelenip turadı. Sebebi, onda tiykarǵı obyekt esaplangan frazeologizm ózine tán máni, quram, qurılıs, dóreliw usılı, stillik ózgesheligi, ayırımlarınıń kelip shıǵıw tariyxı hám t. b. bári bir birlikte jámlenip keliwi menen izertlew obyektı sıpatında tanıladı. Bunıń sebebi, frazeologizmnıń ózi quramalı, qospalı pútinlik esaplanıp, onı úyrenetuǵın pán de usı sıpatqa iye bolıwı menen ajıraladı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikası hám frazeologiyasına qatnaslı máseleler bir qansha ilimpazlardıń ilimiy miynetlerinde sóz etiledi. Olardan E. Berdimuratov'tıń miynetlerinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tórt túrge:

1. frazeologiyalıq ótlesiwler;
2. frazeologiyalıq birlikler;
3. frazeologiyalıq dizbekler;
4. frazeologiyalıq sózler dep bólip úyreniledi. [1].

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sózligin jazǵan J. Eshbaev'tıń sózliginde bolsa olar úsh túrge:

1. frazeologiyalıq ótlesiwler;
2. frazeologiyalıq birlikler;
3. frazeologiyalıq dizbekler dep ajratıladı. [2].

Q.Mátmuratov – qaraqalpaq prozasında óz sheberlik jolına stilne iye jazıwshı. Onıń shıǵarmaların tiliń baylıǵı basqa da til birlikleri menen birge frazeologizmlerden tiyanaqlı túrde qollanıla alıwında, solardan somatikalıq frazeologizmlerdi tańlap qollanıla alıw ózgesheliginde dep ayta alamız. Adamnıń ishki dene múshe atamaları jazıwshınıń shıǵarmalarında kóplep usırasadı. Mısalı, *Júrek tirek sózi menen kelgen frazeologizmler*.

1. Ózi neshe kúnlik sebgirden qarıp-talıp zorǵa kiyatırda sol bir zerde, sol bir oy, kewil xanasın jarıp jibererdey dárejede *júreginde at oynatıp* xanasına sıymadı.

2. Mine, ol házirshe tap sol taqılette kiyatır, *júreginde mın-san eki at dúbirlep* kisnesedi. (6-bet).

Júrek – tiykarınan, adamnıń ishki sezimlerin kórsetetuǵın aǵza. Sonlıqtan, júrek komponentli kelgen frazeologizmler Q.Mátmuratov'tıń shıǵarmasında ayırıqsha sheberlik penen berilgen. Eki misalda da adam júregin at oynatatuǵın sıyaqlı keńislik sıpatında súwretlegen hám adamnıń kóp oylar, táshwishler menen kiyatırǵanlıǵı misaldan málim boladı.

3. - *Júregińdi jalǵa*, -dep taraqtay nan berdi (6-bet). Endi *júrek jalǵap al*, balam, má! -dep ǵarrı qoynınan taraqtay nan alıp berdi (10-bet).

Bul misallarda *júrek jalǵaw* adamnıń ash bolıp turıp qanday da azıqlıq, taǵam jep hálleliwi túsiniledi.

4. Jiyenniń *júregi óz-ózinen birden hawlırip*, onıń aytqan sózleri qulaǵında jańǵıra berdi. (7-bet)

5. Toǵaydaǵı saǵal-qasqırları ulısıp, jolbarısları aqırıp *júregińdi jaradı* (12-bet). Misalda adamnıń jabayı toǵayda jırtqısh haywanlardan qorqıw halatı usı misal menen berilgen.

Misallardaǵı *júregi hawlıriw* hám *júregin jarıw* adamnıń júreginiń hallaslawı, tez-tez soǵıw hárezketi menen birge, onıń qorqınısh sezimin ańlatıw ushın qollanılǵan. Ádette, júregi jarılıw hám qorqıwdı hám adamnıń asa quwanıw sezimin ańlatıw ushın tilimizde paydalanıladı. Jazıwshı bul misalda adamsız toǵayda jolbarıstıń aqırǵan sestinen qaharmannıń qattı qorqınıshqa túsiwin usı frazeologizm arqalı bergeni.

6. «Tap bir neshshe at shawıp baratırǵanday, *júregi ulı-dúrsildi, kókiregi uwlı-dúbirli*, tartpanı qalay ashqan bolsa solay «tars» ettirip japtı». (33-bet).

Júrek hám kókirek adam músheleri arqalı adamnıń hawlıǵıwı, sezimtalıq penen qanday da nársege qatnası sóz etilgen. Ádette, júrek hám kókirek adam múshesi bir-biri menen mánilik jaqın sózler, yaǵnıy sinonimler emes. Biraq shıǵarmada olar kontekstlik sinonimler sıpatında kelgen. Negizi júrektiń ornı adamnıń kókirek qápesinde jaylasqanlıqtan, onıń qorqıw, ekileniw, hawlıriw sıyaqlı sezimleri eki dene múshesi arqalı teńdey xızmette berilgenligi tábiyiy jaǵday dep esaplaymız.

7. Qasımın hayalı dárhal ákep bergeni muzday suwdı shańgil qabaqtan simirdim de, eplep *júregimdi basıp*, aldındaǵı tigrine qoyılǵan gellege barmaǵımdı tiygizsem, ırasında da aǵashtay: adamnıń gellesindegi shash, quyqa degen ómiralla sezilmeydi. (63-bet)